

Een muntreeks van graaf Floris III van Holland (-)

Inventarisatie en catalogus

Anton Cruysheer*

Samenvatting – In dit artikel worden aan de hand van een inventarisatie van munten (penningen en halve penningen) in een catalogus de subtypen onderscheiden. Vondstgegevens wijzen op een toeschrijving aan de Hollandse graaf Floris III (-) en op een centrale muntproductie te Egmond. Een stempelstudie wijst op vergaande monetarisatie in de twaalfde eeuw.

Summary – The article draws on an inventory of specimens (pennies and oboles) to establish the subtypes of a twelfth-century penny. Coin hoards and single finds point to count Floris III of Holland (-) as the mint authority and Egmond as the centre of production. A die study suggests a substantial degree of monetization in the twelfth century.

Figuur : Penning van het besproken type (variant . a; foto: T. Snoeren)

In dit artikel onderzoek ik een reeks anonieme munten (zonder omschrift). De munten in dit artikel lijken op elkaar, maar variëren ruim in symboolgebruik. De toeschrijving aan een specifieke muntheer is lange tijd onzeker geweest. Eerdere auteurs gaven aan niet zeker te zijn van de herkomst of wezen verschillende graven aan. De laatste toeschrijving van enkele munten uit dit onderzoek is aan graaf Willem I van Holland, maar klopt dit wel? Hieronder start ik met de vraagstelling en methodologie van dit onderzoek. Hierna geef ik aan wat eerdere auteurs over de munten uit dit onderzoek dachten en geef ik een overzicht van alle schatvondsten waarin het munttype uit dit onderzoek is aangetroffen. Vervolgens beschrijf ik kort enkele relevante gebeurtenissen uit het leven van Floris III van Holland, gevolgd door een inventarisatie van de vondsten met analyse, een

* Onafhankelijk onderzoeker, Nederhorst den Berg; @: cruysheer@gmail.com

berekening van de omvang van de muntslag en een interpretatie van de muntplaats. Afgesloten wordt met een catalogus van alle tot nu toe bekende varianten.

Vraagstelling en methodologie

Aanleiding van dit onderzoek vormde de opvallende ornamentrand van ringen, punten, gepunte ringen en driehoekjes op de bestudeerde munten. Deze kwamen namelijk ook voor op de munten van het -type, die eerder aan graaf Floris III van Holland (-) konden worden toegeschreven.¹ Kunnen de munten uit dit onderzoek misschien aan dezelfde muntheer worden toegeschreven? En zo ja, op welke gronden? En zo nee, aan wie dan wel? Dit is de belangrijkste vraag uit dit onderzoek. Aanvullende vragen zijn welke varianten er van dit type bestaan en of op basis van de vondstverspreiding een of meerdere muntplaatsen zijn te onderscheiden.

De duur van dit onderzoek liep van januari tot en met september . De gegevens zijn a omstig uit literatuuronderzoek (waaronder de gedigitaliseerde publicaties van het en schatvondstgegevens), veilingcatalogi, museumcollecties, provinciale vondstendatabases, , , Archis, determinatie fora (, , Pieppiep, Vondsten.nl), online veilingssites, social media, collecties van verzamelaars, collecties van hobby-archeologen (detectorzoekers) en een stempelstudie. Ook zijn er oproepen gedaan in de cirkel Middeleeuwse Munten van het , bij andere onderzoekers, in het *Detector Magazine*, in determinatiefora en in diverse Facebookgroepen voor bodemvondsten.

Eerder onderzoek

Het type werd voor het eerst in gepubliceerd door Holmboe naar aanleiding van de schatvondst Dælie (Noorwegen) in . Hij duidde de munt aan als ‘onbekend’.² Ook toen Van der Chijs in schreef over dit munttype (. en . in de catalogus) wist hij er geen raad mee. Om onduidelijke redenen moet hij wel het idee hebben gehad dat de munt een Nederlandse herkomst had, aangezien hij de munt opnam in zijn catalogus, maar met de toevoeging ‘onzeker’.³ Vijf jaar later was het Grote () die van de munt uit de vondst Dælie voor het eerst een toeschrijving maakte naar ‘Hollands’, echter zonder aan te geven waarom.⁴ Chalon beeldde in voor het eerst een munt af van het type . (zie catalogus) en dacht (zonder onderbouwing) aan een mogelijke herkomst uit

¹ Cruysheer, : - .

² Holmboe, : - , pl. , nr. .

³ Van der Chijs, : - , pl. , nrs. , en , pl. , nr. .

⁴ Grote, : , pl. , nr. .

Artois, Luxemburg of Lotharingen.⁵ Zij werden opgevolgd door Dannenberg () en Galster () die het type . aanduidden met ‘onzeker’.⁶ Een overzicht van deze auteurs en hun toeschrijvingen staat in de bijlage onder de ‘concordantie’, waarmee een vergelijk is gemaakt tussen de munttypenummering van de eerdere auteurs met de munttypen die in dit artikel in de catalogus zijn opgenomen.

In werd te Arnhem een belangrijke twaalfde-eeuwse schatvondst gedaan met daarin onder meer enkele munten van het -type, maar ook van het type . , . en . (zie catalogus). Op basis van de totale samenstelling van de vondst was Van Gelder (; ;) ervan overtuigd dat deze munten van ‘Nederlandse herkomst’ moesten zijn (zie vervolg).⁷ Van Hengel was in en de eerste auteur die de munten op basis van enkele vindplaatsen aan het graafschap Holland en aan Floris III toeweest. Dit betrof de catalogus typen . , . , . , . , . en . .⁸ Post volgde Van Hengel in ⁹, maar Grolle beargumenteerde in dat de munten van het type . , . en . juist aan Willem I van Holland (-) moesten worden toegeschreven. Hij gaf wel aan dat deze toeschrijving niet geheel zeker was, maar zag in een verdrag uit tussen Lodewijk van Loon en de Utrechtse bisschop Dirk van Are (reg. -) een aanwijzing voor Hollandse muntactiviteit in Friesland in de voorafgaande jaren voor rekening van Willem I. Hij bouwde in te Oosterzee een sterkte waar mogelijk ook gemunt werd. Een tweede mogelijke muntplaats van Willem I kon volgens Grolle Staveren (Stavoren) zijn, omdat hier al eerder was gemunt door de Friese graven en door de Utrechtse bisschoppen.¹⁰ Sindsdien worden onder meer in veilingcatalogi de munttypen uit dit onderzoek vaak toegeschreven aan Willem I. De toeschrijving van Grolle is merkwaardig, want de munttypen uit dit onderzoek maken onderdeel uit van de schatvondst Arnhem uit , die vóór moet zijn verborgen – dus ruim voordat Willem I aan de macht kwam.

Schatvondsten

Tot nu toe zijn er vier, mogelijk zelfs vijf, schatvondsten bekend, waarin het munttype uit dit onderzoek is aangetroffen. Opvallend is dat alle munten uit verder weg gelegen schatvondsten van hetzelfde type zijn: . (zie catalogus). Dit is ook het meest geïnventariseerde munttype.

⁵ Chalon, : , pl. , nr. .

⁶ Dannenberg, : , nr. ; Galster, : - .

⁷ Van Gelder, : - ; Van Gelder, : - e.v., nrs. - .

⁸ Van Hengel, : - , . - . ; Van Hengel, : - , . - . , . - , . en . .

⁹ Post, : , . en . .

¹⁰ Grolle, : - , . . Aa, . . . a, . . . a en . . . a.

Vindplaats (Land)	Jaar vondst	Sluitjaar	Aantal munten	Aantal Floris III	Nrs.	Typen
Bünstorff (Duitsland)		ca.	>		/	.
Dælie (Noorwegen)		/	.		Tafel nr.	v.
Arnhem (Nederland)		/			-	‘ ‘ ‘ ‘ ‘
‘Barbarossa’ (Turkije)	ca.	/	.		x	.

Figuur . Overzicht schatvondsten

Bünstor

De oudste vondst is die uit het Noord-Duitse Bünstor . Een selectie van deze vondst bevindt zich in het muntkabinet te Kopenhagen, de rest is verspreid geraakt. Hierdoor is niet bekend wat de omvang was van de schatvondst. De vondst werd voor het eerst in verkort gepubliceerd door Hermann Dannenberg. Hieruit wordt duidelijk dat de vondst enkele honderden munten omvat a omstig uit diverse landen en daterend uit circa - . Hij noemt één munt van het type . (zie catalogus).¹¹

Dælie

In mei vond een boer tijdens het uitgraven van wat stenen een schat bestaande uit bijna . munten (. uit Noorwegen, uit overige landen) en enkele sieraden. Eén muntje blijkt van het type . te zijn. Dit is de oudste publicatie van een munt van dit type.¹²

Arnhem

Van Gelder beschreef in , en de schatvondst Arnhem , die tegen is begraven.¹³ Ze bevatte (minstens) munten. Van Gelder noemt voor type E één vondstexemplaar, maar dit moeten er twee zijn, gelet op de verschillende foto's in beide publicaties (tenzij een foto niet van de vondst zelf is). Hiermee komt het aantal munten in de schatvondst op . Naast een penning en negen halve penningen van het -type van Floris III, bevat de vondst ook twaalf penningen van het type . , . en . (zie catalogus). De meeste munten kennen een beperkte geografische spreiding qua herkomst, namelijk hoofdzakelijk het Rijnland, Utrecht, Holland en Friesland. Enkele munten hebben een meer oostelijke herkomst (Brandenburg en Saksen). Slechts vier munten hebben een zuidelijker oorsprong (Namen en Vlaanderen).¹⁴ Van Gelder onderscheidt

¹¹ Dannenberg, : , nr. .

¹² Holmboe, : - ; Grote, : ; Ramberg, : .

¹³ Van Gelder, : - ; Van Gelder & Boersma, : - ; Van Gelder, : - e.v., nrs. - .

¹⁴ Van Gelder, : , (nrs. -).

enkele typen van de Keulse bisschop Filips I van Heinsberg, die op verschillende momenten zijn geslagen. De schatvondst moet ná de invoering van diens type IV (kort na) en vóór die van type V (tegen) zijn verborgen.¹⁵ Dit kan nog iets preciezer, omdat de muntschat ook vier munten van Otto II van Brandenburg (-) bevat. De schatvondst kan daarmee niet vóór zijn verborgen. Kortom, de schatvondst Arnhem moet ergens in de jaren - zijn verborgen. Wat betreft de datering van de munten valt verder het volgende op te merken. De meeste munten (stuks) zijn geslagen ten tijde van de Keulse bisschop Filips I van Heinsberg (-). Slechts drie stuks zijn a omstig van zijn voorganger, Reinald van Dassel (-). Ook ontbreken munten van de voorgangers van de Utrechtse bisschop Godfried van Rhenen (-), en van Bernhard van Saksen (-) en Otto II van Brandenburg (-). Door het ontbreken van deze munten en het zwaartepunt van de dateringen van de munten uit de schatvondst tussen circa - , is het zeer waarschijnlijk dat álle munten uit de schatvondst in deze laatste periode zijn geslagen. Daarbinnen moeten we hoogstwaarschijnlijk alle anonieme munten uit deze schatvondst situeren (Rijnland, Friesland, Utrecht en Holland).

Barbarossa schat

Een belangrijke vondst is die van de zogeheten ‘Barbarossa schat’, verwijzend naar de Duitse keizer Frederik I Barbarossa. De schatvondst bestaat uit circa . zilveren munten, werd in Zuid-Turkije gevonden en werd tussen en via diverse Duitse veilingen verkocht. De vondst staat in verband met de derde kruistocht – vanwege de langs de route gevonden schat en de datering van de munten die verband houden met het overlijden van Frederik (en Floris III) in te Turkije.¹⁶ Cees van Hengel noemt in zijn publicaties drie munten van type . (zonder afbeelding). Een vierde exemplaar werd waarschijnlijk later geregistreerd.¹⁷

Jericho

Mogelijk uit een schatvondst en in ieder geval het vermelden waard is tot slot een tot de verbeelding sprekende vondst van een halve penning uit Jericho met een doorsnede van , mm en een massa van , gram (type .).¹⁸ Helaas zijn de precieze vondstomstandigheden onbekend, maar gelet op de aanwezigheid van kruisvaarders in de twaalfde eeuw lijkt een link hiermee voorstelbaar. De kruisvaarders werden uit Jericho en omgeving verdreven door de legers van

¹⁵ Van Gelder, : ; : .

¹⁶ Klein, : - ; : .

¹⁷ Van Hengel, : ; : . Met dank aan dr. Ulrich Klein voor de informatie, toelichting en foto's van deze vier munten (mail: mei).

¹⁸ Van Hengel, : , type . . (hier zonder afbeelding). Grolle type . . a. De vindplaatsinformatie blijkt a omstig van munthandel Shraga Quedar uit Israël, die de munt schonk na te zijn geïnformeerd over de herkomst. Met dank aan dr. Ulrich Klein voor de informatie, toelichting en foto's (mail: mei).

Muntreeks van graaf Floris III van Holland (-)

Saladin na de grote slag van Hattin, op juli .¹⁹ Mogelijk werd dit stuk dus uiterlijk geslagen.

Datering van de onderzochte munten

Op basis van de schatvondstgegevens dateren tenminste de munttypen , , , . en . vóór (zie catalogus). Daar de andere munttypen verwant zijn aan deze typen zullen ook deze typen uit dezelfde tijdsperiode stammen. Deze periode valt samen met de regeerperiode van Floris III (-), maar de toeschrijving aan Floris III valt op basis van alleen de schatvondstgegevens nog niet te bewijzen.

Floris III van Holland (-)

Graaf Floris III regeerde maar liefst jaar over het graafschap Holland en is bekend als een van de meest bereisde graven uit het graafschap Holland.²⁰ Hij werd kort na geboren als zoon van Dirk VI (-) en So a van Rheineck (ca. -). In volgt hij zijn vader op als graaf van Holland. Op verzoek van keizer Frederik I Barbarossa neemt hij in deel aan een veldtocht in Lombardije (Noord-Italië) en boekt daar enkele overwinningen. In sluit Floris III een verdrag met Drechterland, waarbij zijn grafelijk gezag door de Friezen wordt erkend. Het jaar erop, in , trouwt Floris met de Schotse prinses Ada van Huntingdon. Ze krijgen vijf zonen en vijf dochters. In besluit keizer Frederik Barbarossa tot de oprichting van het condominium Friesland, waarmee Friesland onder gemeenschappelijk gezag en bestuur komt van Floris III en de Utrechtse bisschop. In gaat Floris opnieuw met keizer Frederik Barbarossa op veldtocht in Lombardije en het jaar erop ontvangt hij van de keizer de status van rijksvorst: *'princeps regni'*. In ontvangt Floris opnieuw een gunst van de keizer: op verzoek van Floris wordt zijn broer Boudevijn bisschop van Utrecht, waardoor de broers samen Friesland besturen. Het jaar erop krijgt Floris bovendien van Frederik Barbarossa goedkeuring voor het leggen van een lucratieve tol bij Geervliet, gelegen bij het gelijknamige stadje ten zuiden van het Rotterdamse Botlekgebied en gericht op de scheepvaart tussen Vlaanderen en de Rijn.²¹ In onderwerpt Floris Texel en Wieringen en gaat hij op pelgrimstocht naar Jeruzalem. In neemt Floris samen met keizer Frederik Barbarossa deel aan de derde kruistocht: in april van dat jaar rukt Floris als trouwe bondgenoot en als een van de legeraanvoerders opnieuw uit naar Jeruzalem. In overlijdt Floris III in Antiochië (Zuid-Oost-Turkije) aan een

¹⁹ Madden, : - .

²⁰ De Boer & Cordfunke, : - ; Janse *et al.*, : - , ; De Graaf, : - , - ; Grolle, : ; 't Jong, : - . De Boer, Cordfunke & Hugenholtz, : .

²¹ De Boer & Cordfunke, : - ; Cruysheer, : . Misschien kreeg hij dit al in : 't Jong, : .

dysenterie-epidemie. Hij wordt ter plaatse begraven in de Petruskerk, nabij de pas gestorven keizer Frederik I Barbarossa.

De regeerperiode van Floris III mag als zeer succesvol worden beschouwd. Onder hem ontwikkelde het graafschap zich sterk. Door ontginningen werd veel land op de natuur gewonnen en mede door enkele gewonnen veldslagen en het condominium groeide het graafschap in omvang. Door zijn speciale relatie en vertrouwensband met de Duitse keizer Frederik Barbarossa groeiden de inkomsten en macht van het graafschap sterk.

Verspreiding en analyse van de losse vondsten

Vaak wordt ervan uitgegaan dat vindplaatsen van munten representatief zijn voor de productieplaats. Bijvoorbeeld de auteur Ramberg schrijft hierover: *‘The general assumption behind a chorological analysis is that the coins in medieval times were primarily used and lost close to the place of production. Their prevalence should reflect the area of circulation, the place of production most likely falling within this area’*.²² In de archeologie wordt de spreiding van alle vindplaatsen van een bepaald object vaak gezien als een representatie van een sociaal netwerk en de mobiliteit van mensen: migratie, reisverkeer en handel. Het middelpunt van de vondstverspreiding wordt dan vaak aangewezen als mogelijke productieplaats. Dit komt logisch over en hier zit waarschijnlijk een kern van waarheid in, maar de interpretatie van verspreidingskaarten wordt soms erg simplistisch aangepakt. Onderzoek naar achterliggende verklaringen staat nog in de kinderschoenen.²³ Aan de ene kant zijn er processen en patronen die verantwoordelijk zijn voor het verspreiden van de munten, zoals productie, gebruik en depositie (zoals verlies). Aan de andere kant is er de wijze en mate waarin de munten worden gevonden. En tot slot is er de wijze en mate waarin vondsten worden gemeld, gedetermineerd én geregistreerd. Kortom, er spelen veel factoren mee die ervoor zorgen dat er behoorlijke verschillen zijn per provincie en regio’s wat betreft de vondstaantallen.²⁴ Denk hierbij aan bijvoorbeeld de conserverende omstandigheden van de bodem, sedimentatie door rivieren (in West-Nederland bevindt zich een middeleeuwse bodemlaag tot soms wel meter diepte), het verdwijnen of verspreiden van vondsten door overstromingen (bijvoorbeeld in Zeeland), afgravingen en bemesting, mate van bebouwing, mate van beschikbare en toegankelijke zoekgronden voor detectorzoekers, aantal zoekers die actief zijn, verschillen in gebruik en techniek van detectors, wijze en mate van groundbewerking (bijvoorbeeld ploegen), bereidheid van detectorzoekers om vondsten te melden, wijze waarop en waar precies vondsten goed worden geregistreerd, et cetera.

²² Ramberg, : .

²³ Heeren & Van der Feijst, : .

²⁴ *Ibid.*: - .

Wie een blik werpt op de kaart van Nederland van het nationale registratiesysteem voor (particuliere) bodemvondsten () vallen meteen de grote verschillen op wat betreft verspreiding en vondstaantallen.²⁵ Vooral het rivierengebied in Midden-Nederland (de Betuwe) en het Friese terpengebied in het noorden springen eruit qua vondstdichtheid. Dit heeft te maken met bovengenoemde factoren, zoals weinig sedimentatie, veel toegankelijke zoekgronden en veel zoekactiviteit. Concentraties van vondsten uit alle tijden van onder andere munten uit de Betuwe zijn op basis van de data uit de database daarom een bekend fenomeen, maar wijzen niet per se op een productieplaats.

Herkomst en muntplaats

Van de geïnventariseerde munten, komen er uit goed gelokaliseerde schatvondsten; van de losse vondsten uit Nederland kon voor munten de vindplaats worden achterhaald. Hiervan zijn er (%) a omstig uit het gebied van het voormalig graafschap Holland.²⁶ Maar liefst muntvondsten zijn a omstig uit de regio Egmond. Dit zijn losse muntvondsten, door de tijd heen gedaan door diverse detectorzoekers, te Egmond aan Zee, Egmond aan den Hoef, Egmond-Binnen, Bakkum, Bergen, Castricum en Warmenhuizen. Dit komt neer op % van alle muntvondsten. De vijf vondsten uit het iets noordelijker gelegen Schagen en Hoogwoud meegerekend is dit percentage %. Egmond lijkt daarom de meest waarschijnlijke muntplaats. De bevindingen komen goed overeen met die uit het onderzoek naar de -munten van Floris III.²⁷ Er zijn geen vondsten bekend uit Friesland.²⁸ Wel valt een tweede, veel kleinere concentratie vondsten aan te wijzen in de Betuwe, maar een tweede productieplaats in deze regio is om bovengenoemde redenen (zoals weinig sedimentatie, veel toegankelijke zoekgronden en veel zoekactiviteit) niet waarschijnlijk. De combinatie van de dateringen uit de schatvondstgegevens (ca. -) en de vondstinventarisatie (% a omstig uit het graafschap Holland) wijst op een toeschrijving van deze muntreeks aan graaf Floris III van Holland (-).

Referenties

In de catalogus wordt waar van toepassing verwezen naar de belangrijkste en meest recente referenties: Van der Chijs , Van Hengel en Grolle . Voor meer details kan de concordantie in de bijlage worden gebruikt.

²⁵ <https://www.portable-antiquities.nl/pan/#/publicshop/kaart>, geraadpleegd - - .

²⁶ NB: een munt uit Uppel en twee uit de omgeving van Woudrichem zijn a omstig uit de provincie Noord-Brabant, maar lagen in de middeleeuwen in het graafschap Holland (zie kaartbeeld).

²⁷ Cruysheer, : -

²⁸ Grolle, : , - .

Figuur . Kaart met losse vondsten, schatvondst Arnhem (in rood) en een concentratie van losse vondsten in de regio Egmond (in rood).

Pseudo-omschrift

De munten uit dit onderzoek (zie catalogus) kenmerken zich door de aanwezigheid van een ornamentrand of pseudo-omschrift. De gebruikte symbolen (ringen, gepunte ringen, punten en driehoekjes met de punt naar buiten of naar binnen), de combinatie van de symbolen, de wijze van herhaling en de dichtheid waarmee de symbolen naast elkaar staan, komen niet voor op andere middeleeuwse munten. De uniformiteit van de ornamentrand en symbolen bewijst ook een samenhang: deze munttypen zijn toe te schrijven aan dezelfde muntheer.²⁹ Vermoedelijk hangen de gebruikte symbolen samen met christelijke symboliek, zoals de driehoekjes kunnen duiden op de drie koningen of op de Heilige Drie-eenheid: God als Vader, Zoon en Heilige Geest.³⁰

²⁹ Zie ook de eerdere opmerkingen hierover in Cruysheer, : .

³⁰ Boeke, : , , , en ; Cruysheer, : .

Kruisvorm

De kruisvorm op de keerzijde van de munten vertonen lichte varianten. Het is de vraag of dit intentioneel is en de vervolgvraag is hoe we dit het best kunnen duiden? Soms lijkt een kruis meer een ‘gevoet kruis’, andere keren eerder een ‘gevoekt kruis’ of ‘Maltezer kruis’. De verschillen zijn wat betreft de uiteinden

van het kruis vaak miniem, maar kenmerkend is dat de kruizen breedarmig zijn met min of meer recht uitlopende armen. Er is daarom voor gekozen om het in de catalogus te houden op ‘breedarmig kruis’.

Om de symbolen tussen de armen van het kruis te duiden wordt vaak gesproken van ‘hoeken’, ‘kwartieren’ of ‘kwadranten’. In lijn met Cruysheer b wordt in de catalogus de term ‘kwadranten’ gebruikt.

Afb. Breedarmig kruis
(Wiki commons)

Borstbeeld

Op de munten zijn op het borstbeeld van de graaf kenmerkende sierschijven te zien in de vorm van punten, sterren, ringen of gepunte ringen. Vermoedelijk gaat het hier om telkens twee *bulae* (spelden) om de mantel van de graaf op zijn plaats te houden. In de praktijk waren deze mantelspelden soms met elkaar verbonden door een schakelketting.

Typen en varianten

In de numismatiek bestaan geen uniforme afspraken over wanneer we iets een ‘type’, ‘subtype’ of ‘variant’ noemen. De in de catalogus gemaakte onderverdeling in typen en subtypen vraagt dus om een toelichting. De hoofdtypen A tot en met H zijn onderscheiden op basis van het gebruikte symbool in het muntveld op de voorzijde, de subtypen op basis van de verschillen in het pseudo-omschrift. Een leuke ontdekking is hierbij dat op de verschillende munttypen de punten van de driehoekjes in het pseudo-omschrift naar binnen óf naar buiten wijzen, maar identiek voor beide zijden van de munt. Dus als de punten op de voorzijde naar binnen wijzen, dan geldt dit steevast ook voor de keerzijde.

Bij de bestudering van de verschillende munten is verder opgevallen dat eerdere auteurs zich wat betreft het maken van onderverdelingen zich vergisten in de cirkelvormige symbolen. Vaak bleek een punt tóch een ring of gepunte ring, maar is dit op de munt niet of beperkt zichtbaar door gebruik van versleten stempels of door slijtage van de munt zelf. Uiteindelijk bleek dit door de onderverdeling op basis van de stand van de driehoekjes geen gevolgen te hebben.

Type A

Op dit munttype staat vóór het gezicht een Ξ -vormig of omega (Ω) symbool. Vermoedelijk gaat het om een christelijk symbool.

Aantal:

Diameter gemiddeld: -

Massa gemiddeld: , gram (op basis van munt, gesleten)

Massa mediaan: , gram (op basis van munt, gesleten)

Type B

Dit type is een lastige. Van Hengel is er namelijk niet heel duidelijk over. Het portret dat hij bij . . . tekent ben ik niet tegengekomen in het onderzoek, mogelijk heeft hij een wat versleten exemplaar getekend. Ditzelfde is van toepassing bij Grolle type . . . a.³¹ Dit is namelijk geen ander type, maar een versleten munt. Er lijkt wel een verschil te zitten tussen het gebruikte symbool S en de schicht (soort its, vlam of straal) bij type . . . en . . . In de praktijk is ook dit niet áltijd even goed te zien,

maar het is me wel opgevallen dat de typen met de min of meer duidelijke S steevast op de keerzijde punten in het omschrift hebben in plaats van ringen. Dit lijkt me daarom een houvast voor het onderscheid tussen beide typen. Het munttype B heeft op zowel de voorzijde als keerzijde een symbool in de vorm van een wat langgerekte S. De precieze betekenis van dit symbool is vooralsnog niet bekend, maar het is mogelijk een variant op de schicht (zie hieronder).

Aantal:

Diameter gemiddeld: , mm (op basis van munten)

Massa gemiddeld: , gram (op basis van munten)

Massa mediaan: , gram (op basis van munten)

Type C

Wat het symbool voor het gezicht van de graaf precies voorstelt is niet duidelijk. Het symbool lijkt op een vlam, its, straal of bliksem. Voor aanduiding van dit symbool is in de catalogus gekozen voor de meer algemene aanduiding 'schicht'. Zie verder de opmerking bij type B. Het onderscheid met type B is niet altijd even scherp te maken, maar meestal bestaat de schicht op de voor- en keerzijde uit twee blokjes of driehoekjes die tegen elkaar geplakt zijn. Dit in tegenstelling tot de S-vorm op type B, die een vaak doorlopende, sierlijke, langgerekte vorm heeft.

Aantal: (waarvan maal . a, maal . b en maal . a/b)

Diameter gemiddeld: , mm (op basis van munten)

Massa gemiddeld: , gram (op basis van munten)

Massa mediaan: , gram (op basis van)

³¹ Grolle, : .

Type . a/b/c (halve penningen of obolen)

Zie opmerkingen over het voorgaande munttype. Net als bij het -munttype, heeft ook dit munttype een aantal halve penningen. De hele penning van dit type maakt het grootste deel uit van de inventarisatie (stuks) en lijkt daarmee qua muntslag de grootste omvang te hebben. De munten vertonen enkele (kleine) verschillen, vandaar de uitsplitsing in drie subtypen.

Aantal:

Diameter gemiddeld: , (op basis van munten)

Massa gemiddeld: , gram (op basis van munten)

Massa mediaan: , (op basis van munten)

Type D

Van dit type met opvallende ster voor het gezicht van de graaf zijn twee munten met foto bekend en één tekening van Van der Chijs. Van de overige munten zijn geen foto's afgebeeld in , waardoor de toeschrijving aan dit type (Van Hengel .) onzeker is. De ster verwijst vermoedelijk naar Christus.

Aantal: (waarvan maal . a, maal . b en maal . a/b)

Diameter gemiddeld: , mm (op basis van munten)

Massa gemiddeld: , gram (op basis van munten)

Massa mediaan: , gram (op basis van munten)

Type E

Opvallend is een foutje dat Van Gelder maakt over dit type in de schatvondst Arnhem. Hij schrijft dat er één exemplaar van is gevonden, maar beeldt twee verschillende munten af in zijn publicaties in en . Voor het gezicht van de graaf is telkens een kruis afgebeeld met in elk kwadrant een punt, met eronder de letter **Æ**. Deze letter stelt waarschijnlijk een gestileerd christelijk omega-symbool **Ω** voor.³²

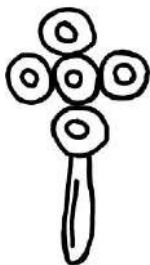
Aantal: (waarvan maal . a, maal . b en maal . a/b)

Diameter gemiddeld: mm (op basis van munten)

Massa gemiddeld: , gram (op basis van munten)

Massa mediaan: , gram (op basis van munten)

³² Dannenberg, : - , pl. , typen , . Friedensburg, , - . Cruysheer, b: - .

Type F

Op de voorzijde staat een kruisvormige scepter, als symbool van de soevereine macht. Mogelijk dateert de munt van na , toen Floris III de status kreeg van rijksvorst (*princeps regni*). De betekenis van de grote S-vormige symbolen op de keerzijde is vooralsnog onbekend. Zie ook bij type B.

Aantal: (waarvan maal . a, maal . b en maal . a/b)

Diameter gemiddeld: , mm (op basis van munten)

Massa gemiddeld: , gram (op basis van munten)

Massa mediaan: , gram (op basis van munten)

Type G

Op dit munttype staat zowel op de voorzijde als keerzijde een gespiegeld Z-vormig symbool. De betekenis hiervan is vooralsnog onbekend.

Aantal:

Diameter gemiddeld: , mm (op basis van munt)

Massa gemiddeld: - / Massa mediaan: -

Type H

Op dit munttype staat een langgerekt kruisvormig symbool met ringen. Mogelijk hangt dit munttype samen met type F.

Aantal:

Diameter gemiddeld: mm (op basis van munt)

Massa gemiddeld: , gram (op basis van munt)

Massa mediaan: , gram (op basis van munt)

Massa en mediaan

Samengevat lopen de gemiddelde massa en mediaan van de munttypen ietwat uiteen, maar van sommige typen zijn tot nu toe slechts een beperkt aantal vondst-exemplaren. De groep met het grootste aantal (.) komt nagenoeg uit op gemiddeld , gram, en sluit daarmee aan op de munten van het -type. De munten uit de schatvondsten wegen doorgaans zwaarder dan de losse vondsten. Waarschijnlijk komt dit doordat de losse vondstexemplaren iets aan massa hebben verloren door bodeminvloeden (erosie).

Omvang van de muntproductie

In dit artikel wordt een poging gedaan een idee te krijgen van de muntproductie onder Floris III aan de hand van de statistische methode, uitgewerkt door Esty, voor de bepaling van het reëel aantal gebruikte muntstempels op basis van het

aantal, geïdentificeerd in muntvondsten.³³ Omdat deze (en andere) statistische methodes eigenlijk enkel toepasbaar zijn op grotere aantallen munten, is gekeken wat er op dat vlak mogelijk zou zijn met de twee meer frequente voorkomende munttypen, nl. type . a en type . a (beide betreffen penningen).

Bij de stempelstudie heb ik alleen gekeken naar de vaste (onderzijde) muntstempel. Dit betreft de ‘numismatische’ voorzijde van de munt. Het met het oog vergelijken van de munten lijkt makkelijker dan het is. Zo kunnen munten meer of minder versleten zijn, evenals de muntstempels (door veelvuldig gebruik). Ook kunnen letters of symbolen opnieuw in de muntstempels gesneden zijn. Het is daarom van belang om bij het vergelijken te letten op meerdere elementen van de afbeeldingen op de munten.

Figuur . Detail muntstempel vergelijking, type . a. Alleen de twee munten rechtsonder lijken qua borstbeeld afkomstig van dezelfde muntstempel.

Voor het munttype . a is het aantal munten $n=$ en aantal vaste muntstempels $d=$. In dit *sample* of steekproef zijn dus slechts twee munten met eenzelfde stempel geslagen; de overige zijn met evenveel verschillende stempels geslagen. Dit komt neer op een n/d -ratio van iets meer dan . Als deze ratio boven uitkomt, is het vrijwel zeker dat het bestudeerde *sample* volledig representatief is, d.w.z. dat alle reëel gebruikte stempels erin zijn vertegenwoordigd.³⁴ Bij dit munttype is dit op basis van de huidige vondsten dus niet het

³³ Esty, : - .

³⁴ Met dank aan Panos Iossif.

geval. Gebruik van de Esty-formules voor het schatten van het – statistisch gezien meest waarschijnlijk – aantal ontbrekende stempels en het ermee gepaard gaande %-waarschijnlijkheidsinterval voor het totaal aantal, blijkt hierdoor niet zinvol: voor *samples* waarbij n/d dicht bij 1 ligt, kan de bovengrens van dit interval tot 10 keer groter zijn dan de ondergrens, wat dus leidt tot een onvoldoende nauwkeurigheid om wel-gefundeerde uitspraken te kunnen doen over de muntproductie. Ditzelfde geldt voor het munttype 10a, hierbij is het aantal munten $n=100$ en het aantal voorzijde muntstempels $d=10$, wat neerkomt op een te lage n/d -ratio van 10, (ook van dit type zijn dus slechts 10 munten met dezelfde voorzijdestempel geslagen, terwijl de overige 90 met evenzoveel verschillende stempels zijn geslagen, wat overigens ook geldt voor alle munten van de andere geïnterpreteerde typen). Bovendien zijn de formules van Esty gebaseerd – en *ergo* eigenlijk alleen maar toepasbaar – op (antieke) muntschatten, d.w.z. *samples* die bij veronderstelling *ad random* zijn samengesteld binnen een korte tijdspanne, terwijl de munten uit dit onderzoek vooral afkomstig zijn uit losse vondsten, en dus niet tot éénzelfde *random sample* kunnen worden gerekend. Tot slot is Esty's hypothese i.v.m. de statistische distributie van de levensduur van stempels (nl. een zuiver exponentiële functie) niet zonder kritiek.³⁵

Valt er dan niets te zeggen over de omvang van de muntproductie? Ik denk van wel. In dit onderzoek zijn 100 munten geïnterpreteerd van een munttype dat tot voor kort als zeer zeldzaam te boek stond. Zoals gezegd, heb ik geen andere stempelgelijke munten kunnen ontdekken dan de twee genoemde gevallen, wat dus neerkomt op 2 verschillende vaste muntstempels. Ik denk dat het veilig is te stellen dat er een veelvoud aan stempels is gebruikt, maar of dit er 10, of veel meer zijn geweest, is bij n/d -verhoudingen van nagenoeg 10 gissen.

Naast de vraag over het aantal muntstempels is er de vraag hoeveel munten per (vaste) stempel konden worden geslagen. Eigentijdse bronnen zijn schaars. Sommige onderzoekers hebben gepoogd de antieke of middeleeuwse slagtechnieken na te bootsen, en kwamen hierbij tot vergelijkbare resultaten: voor antieke munten ligt de maximale output van een vaste muntstempel (dit is doorgaans de 'numismatische' voorzijde, dus met de afbeelding van de vorst) tussen de 10 en 20 munten, waarbij er consensus schijnt te zijn rond een gemiddelde maximale productie van circa 15 à 20 munten per vaste muntstempel.³⁶ Studies naar middeleeuwse vaste stempels werken met een iets hogere gemiddelde levensduur van ongeveer 20 à 30 munten, terwijl er ook één enkele geschreven bron bekend is van Engelse *pennies* uit 1100-1200, met productieaantallen van boven de 30 munten per vaste stempel.³⁷ Dit lijkt de bovengrens te zijn van de levensduur van een vaste stempel. Het is echter maar de vraag of de muntstempels van ruim een eeuw eerder van dezelfde

³⁵ Moens, 1980: 10-11.

³⁶ Iossif, 1980: 10 (en hierin noot 1).

³⁷ Mate, 1980: 10-11; Metcalf, 1980: 10-11; Kluge, 1980: 10; Stahl, 1980: 10-11.

kwaliteit waren. Goed mogelijk was dit niet het geval en konden gemiddeld (veel) minder munten worden geslagen per stempel, bijvoorbeeld omdat een relatief groot aantal stempels al zeer kort na hun ingebruikname braken. We moeten hier dus een inke slag om de arm houden.

Als we uitgaan van het vastgestelde minimum van muntstempels, en rekenen met een ondergrens van . munten per muntstempel, dan komt dit neer op een minimale productie van circa . munten (bij , gram per munt is dat kilo zilver). Als we dit iets ruimer nemen, stel muntstempels en . munten per muntstempel, dan komt dit neer op . . munten (. kilo zilver). Dit laatste is niet bewezen en op dit moment niets meer dan een hypothetische voorstelling van zaken, maar ik vermoed dat het werkelijk aantal geslagen munten onder graaf Floris III (ook de -munten in ogen-schouw genomen) veel hoger lag dan tot nu toe werd aangenomen. Het lijkt erop dat in dat geval in de twaalfde eeuw sprake is van vergaande monetaarisatie van de samenleving (tenminste in de regio Egmond). Toekomstige vondsten en nadere onderzoeken, waaronder naar andere munttypen uit deze periode, kunnen het realiteitsgehalte van de schattingen van het aantal stempels per type en/of de levensduur van stempels hopelijk scherper stellen.

Muntplaats Egmond

Op basis van de vondstinventarisatie lijkt het er sterk op dat in het graafschap Holland van de twaalfde eeuw een sterk in en rond Egmond gelokaliseerd muntgebruik heeft plaatsgevonden, wat dus wijst op een (centrale) muntslag aldaar. Eerder werd juist gedacht dat de muntslag sterk gedecentraliseerd plaatsvond.³⁸ Onderzoek van Buis wees overigens ook al in de richting van muntslag te Egmond. Uit zijn onderzoek blijkt dat voor Noord-Holland in de periode - , van de munten zijn gevonden te 'Egmond' (Egmond-Binnen, Egmond aan den Hoef of Egmond aan Zee).³⁹

De oudste overgeleverde vermelding van een *monetarius* aan wie het muntbedrijf was opgedragen, dateert al uit de tijd van de vader van Floris, Dirk VI (-). Het gaat hier om de grafelijk ambtenaar Reinwardus monetarius. Hij is bekend geworden uit een bron uit waaruit blijkt dat Reinwardus aan de abdij van Egmond een jaarlijkse pacht moest betalen voor enkele stukken grond.⁴⁰ Omdat deze grond bij Alkmaar lag, wordt wel gedacht dat deze Reinwardus in Alkmaar werkzaam was. Fasel betwistte dit scherp, omdat het alleen om rente over een stukje land te Alkmaar gaat, niet over een woonplaats. Het op basis hiervan veronderstellen dat daar muntateliers of wisselkantoren actief wa-

³⁸ Van Beek, Lucassen & Purmer (red.), : .

³⁹ Buis, : .

⁴⁰ Fasel, : - ; Grolle, : , .

ren plus hieraan conclusies verbinden i.v.m. het belang van de Alkmaarse handel in de twaalfde eeuw doet hij af als ‘pseudo-wetenschap’.⁴¹ Tegenwoordig wordt ook niet meer uitgegaan van een Alkmaarse muntslag.⁴² Wel bestaat er een relatie tussen Reinwardus en de abdij van Egmond, de eigenaar van het stukje land. Maar ook dit bewijst nog niet dat Reinwardus dan te Egmond woonachtig was. Interessant in deze context is de veronderstelling van Grolle dat de monearius, totdat de graaf de exploitatie van de munt aan de stedelijke overheid overdroeg, lid was van *'s graven gesinde* (hofhouding).⁴³ Dit lijkt te betekenen dat de muntmeester juist woonde in de directe nabijheid van de graaf en zijn familie. Niet onlogisch als we ervan uitgaan dat het financiële kapitaal en inkomsten van de graaf zich ook in de nabijheid van de gravenfamilie en hofhouding bevond en onder bescherming stond van de aanwezige ridders.

Een alternatieve verklaring is dat ondanks de concentratie aan losse vondsten in en rond Egmond, de muntproductie elders heeft plaatsgevonden. Dit valt niet % uit te sluiten, maar lijkt niet logisch. Ten eerste omdat er geen andere grote concentraties aan vindplaatsen in het graafschap Holland zijn, ten tweede omdat het meer logisch is om munten te slaan op de plek waar deze primair worden gebruikt, en ten derde omdat we in Egmond een duidelijke verklaring kennen voor het gebruik van munten, nl. de jaarmarkt. Daar valt tegen in te brengen dat bezoekers van de markt ook munten van elders kunnen hebben meegebracht, zodat de munten misschien toch elders zijn geproduceerd. Ik denk niet dat dit opgaat voor Egmond. Ten eerste omdat ik vermoed dat het geldgebruik op de markt in de twaalfde eeuw anders was dan in jongere perioden, in de zin dat muntgeld minder was ingeburgerd en dat de munten uit dit onderzoek v voor de jaarmarkt kunnen zijn geslagen. Dit beeld lijkt te worden bevestigd door de herkomst van de munten uit de twaalfde (en dertiende) eeuw die zijn gevonden te regio Egmond: dit gaat hoofdzakelijk om munten uit het graafschap Holland. Het aantal munten uit andere gebieden en landen is gering, waardoor deze waarschijnlijk niet zullen zijn gebruikt/geaccepteerd op de markt.⁴⁴ Kortom, het gebruik van een uniform munttype uit het graafschap Holland in combinatie met één duidelijke vondstconcentratie (en niet meerdere), wijst op muntproductie op één plek.

Een derde verklaring tot slot is dat de munten door een rondreizende muntmeester werden geslagen, dus door iemand die van elders kwam en op verschillende plekken zijn diensten aanbood. Hiervan kennen we voorbeelden uit Engeland en mogelijk te Friesland. Hiertegen pleit dat men in Engeland de naam van de muntmeester (als kwaliteitsgarantie) op de munt plaatste, terwijl hiervan in Hol-

⁴¹ Fasel, : - .

⁴² Bitter, : .

⁴³ Grolle, : .

⁴⁴ Buis, : - .

land geen sprake is – ook niet bij eerdere of latere munttypen in het graafschap. Daarnaast kochten muntmeesters in Engeland de muntstempels van de koning, niet van de lokale graaf of bisschop. Bovendien lijkt dit systeem meer van toepassing op situaties waar het centrale gezag ontbrak. Zoals Henstra schrijft: *‘In any case, this system would have been an effective means by which the absentee counts could realise the seigniorial rewards of their rights.’*⁴⁵ Ook hiervan was juist geen sprake in Egmond. Niet alleen was dit de voornaamste standplaats van de gravenfamilie, ook is van de muntmeester Reinwardus bekend dat hij grond bezat in de regio. Dit beeld lijkt niet te rijmen met onafhankelijke, rondreizende munters.

Bestuurlijk centrum

Egmond-Binnen lijkt in de twaalfde eeuw de meest logische standplaats van de graaf en zijn familie te zijn. Ook omdat zich hier het religieus centrum bevond van de Adalbertuskapel (in het begin van de twaalfde eeuw vergroot tot een driebeukige kerk), de abdijkerken – met vermoedelijk een residentiële functie én waar leden van de grafelijke familie zijn begraven – en de in ingewijde Buurkerk.⁴⁶ Overigens betekent dit niet dat Egmond-Binnen de enige woonplaats was. De gravenfamilie en hofhouding reisden namelijk ook rond en verbleven dan in de eigen hoven of in kastelen van bevriende edelen.⁴⁷ Maar gelet op het bovenstaande was Egmond-Binnen vermoedelijk wél de voornaamste verblijfplaats (residentie) van de gravenfamilie en hofhouding, en mogen we bij Egmond-Binnen in de twaalfde eeuw ook denken aan een bestuurlijk centrum. Een centrum waarbinnen de muntslag plaatsvond.

Relevant hierbij is dat de abdij in de twaalfde eeuw nog alle kenmerken had van een grafelijk eigenklooster, waarbij het gebruikelijk was dat de kerk en bezittingen in beheer bleven van de stichter, die ermee omging alsof het zijn persoonlijke eigendom was. Dit betekent dat de graaf zich als een voogd persoonlijk bezighield met het beheer en bestuur van de bezittingen van de abdij. Zelfs de aanstelling van de abt werd door de graaf bepaald.⁴⁸ Als grootgrondbezitter kan de abdij met haar leen- en hofheerfunctie ook worden gezien als economisch centrum, omdat hier alle belastinginkomsten binnenkwamen.⁴⁹

Het lijkt er dus op dat de abdij en de gravenhof te Egmond-Binnen meerdere centrumfuncties vertegenwoordigden: religie, economie (belasting), bestuur (waaronder rechtspraak) en muntslag. Een stapeling functies die de vraag oproept of we in Egmond niet een residentie, een meer permanente verblijfplaats

⁴⁵ Henstra, : .

⁴⁶ Numan, : - .

⁴⁷ 't Jong, : .

⁴⁸ Bitter, : .

⁴⁹ Buis, : - . Bitter, : .

van de graaf en diens familie en hofhouding moeten zien. Temeer omdat we geen andere centrale muntplaats of begraafplaats van de gravenfamilie kennen in het graafschap Holland in de twaalfde eeuw. Een vijfde centrumfunctie betrof die van de jaarmarkt. Belastingoverschotten in natura kunnen zijn verhandeld op die markt, en ze stimuleerde, samen met de clientèle van de hof, ambachtelijke specialisatie. De opkomst van de ambachten en de ermee gepaard gaande groeiende verscheidenheid aan handelswaren leidden tot toenemend handelsverkeer dat bestond uit ambachtelijke en agrarische producten. Dit ging logischerwijs gepaard met de opkomst van het geldverkeer.⁵⁰ De weerslag van de muntproductie en het geldverkeer op de markt vinden we terug in het bodemarchief van de regio Egmond, zoals ook blijkt uit dit artikel en het onderzoek van Buis.⁵¹

Over de jaarmarkt te Egmond kennen we een heel mooie twaalfde-eeuwse bron: de *Miracula Nova Sancti Adalberti* (ca. -). De schrijver vertelt dat op het feest van Adalbert (juni) altijd grote menigten pelgrims naar Egmond stroomden om de heilige eer te bewijzen. In het dorp was op die dag markt en kermis. Ook Friezen – toen nog een vijandig volk – waren van de partij, een seizoensvrede maakte dit mogelijk. Onder de bedevaartgangers waren traditiegetrouw veel bezetenen. ‘Zij vulden de kerk met gesteun, jammerklachten en gebeuk van vuisten, zozeer dat het lawaai de monniken stoorde die bezig waren psalmen te zingen of uit de schriften te lezen.’⁵² De passage geeft een aardige indruk van de gang van zaken in de twaalfde eeuw, waarbij markt, kermis en pelgrimage tegelijkertijd plaatsvonden. Ook werden op dergelijke momenten politiek bedreven, recht gesproken, nieuws uitgewisseld, plezier gemaakt, belastingen betaald, en handelsverdragen gesloten. Jaarmarkten duurden daarbij meerdere dagen en stonden vaak onder bescherming van een heilige.⁵³ Hiervoor zagen we al dat het eigendom en belastinginkomsten van de abdij via de eigenkerk en de hofhouding verweven was met graaf. Het succes van de abdij was het succes van de graaf, zijn familie en hofhouding én omgekeerd. Deze vermenging van religieuze met wereldlijke zaken zien we ook terug in de ^{de}-eeuwse jaarmarkt te Egmond: religie was onlosmakelijk verbonden met de economie van de markt. Dit was ook functioneel. Bij voldoende vraag en aanbod en door het gezag gegarandeerde standaarden konden markten succesvol verlopen. Ook de bescherming van de markt door een heilige moest bijdragen aan het vertrouwen in de markt. Een pelgrimage zorgde bovendien voor een extra toestroom van mensen, waarvan alle deelnemers aan de markt profiteerden: meer afzetgarantie voor de handelaren en meer keus tegen lagere kosten voor de consumenten.⁵⁴ Ook het veiligheidsaspect (godsvrede) speelde hierbij een rol. Dit

⁵⁰ Bitter, : - .

⁵¹ Buis, : .

⁵² www.meertens.knaw.nl/bedevaart/bol/plaats/ (dd. - -).

⁵³ Kilger, : - ; Theuws, : - ; Buis, : - .

⁵⁴ Epstein, : - .

roept de vraag op hoe veilig het daadwerkelijk was in het ^{de}-eeuwse Egmond. Dit lag namelijk in een grensgebied waarbij de ‘Hollanders’ geregeld in de clinch lagen met de ‘West-Friezen’. Vermoedelijk hadden de West-Friezen ook baat bij de markt, bedevaart, kermis, handel en andere functies te Egmond. Daarnaast mag verwacht worden dat Egmond vanwege onder andere de woonfunctie van de gravenfamilie voldoende militaire bescherming genoot. Voldoende ook om de muntslag te controleren en garanderen. Tot slot sloot Floris III in een verdrag met Drechterland, waarbij zijn grafelijk gezag door de Friezen werd erkend.

De concentratie aan muntvondsten in de regio Egmond kunnen we in verband brengen met muntgebruik, gepaard met een muntproductie in Egmond. Deze productie kan verband hebben gehouden met belastinginkomsten en (regionale) handel, maar misschien zijn de munten uit dit onderzoek primair geslagen voor gebruik tijdens de jaarmarkten. Als dit klopt, zijn de aangebrachte – veelal religieuze – symbolen voor het gezicht van de graaf in verband te brengen met de gelijktijdige pelgrimage en/of beschermheilige van de jaarmarkt. Met de ogen van nu is het misschien moeilijk voorstelbaar, maar mogelijk was de muntproductie en/of het muntgebruik tijdens de ^{de}-eeuwse jaarmarkt in Egmond voor de deelnemers meer dan puur functioneel, en speelde ook een religieus element een rol. Misschien is dit ook wel de reden dat de naam van de graaf op de munt ontbreekt. De (veelal analfabete) jaarmarktbezoekers wisten immers wel wie de afgebeelde persoon was. Misschien verklaart dit ook de relatief grote variatie in symbolen, wanneer bijvoorbeeld elk jaar een nieuw munttype werd geslagen. Kortom, ik veronderstel een religieuze functie die verbonden kan zijn geweest met de munten, die tegelijk gebruikt zijn als economisch transactiemiddel op de jaarmarkt (en elders). Die functie kan een overtuiging zijn van de gebruikers, die geloofden dat de munten ritueel/religieus geladen waren door God in het algemeen en/of specifiek de beschermheilige van de markt. Het doel hiervan kan simpelweg zijn het vertrouwen opwekken in de validatie van het muntgeld (en waarborg van goede koop), zodat gebruik werd bevorderd/gewaarborgd. Maar misschien ook andere doelen, zoals om ergeld (aan de beschermheilige), zodat op die manier extra inkomsten werden verkregen. De mogelijk religieuze functie van het muntgeld komt misschien, met moderne ogen bekeken, bevreemdend over, maar de middeleeuwen waren echt een andere tijd, waarin mensen heel anders in het leven stonden. Eerder onderzoek wees al op rituele praktijken bij het oeren van munten en andere voorwerpen.⁵⁵ Aan bepaalde voorwerpen, zoals zwaarden, edelstenen en ringen, werden magische krachten toegedicht, vooral wanneer deze werden voorzien van lettertekens en symbolen. Bekend is dat bijvoorbeeld ringen werden gewijd boven een altaar (met magische krachten geladen) en verkocht aan pelgrims ter bescherming tegen ziekten en ander onheil. Om die reden werden letters en symbolen ook aan de binnenzijde van rin-

⁵⁵ Van Vilsteren, : - .

gen aangebracht, omdat men geloofde dat men door het huidcontact een nog betere bescherming genoot. Het fysieke contact met andere objecten – zoals muntgeld – waarop soms opvallend veel religieuze letters of symbolen werden aangebracht, kan daarom in die tijd (twaalfde eeuw) en in die specifieke context (jaarmarkt Egmond en pelgrimage) als zodanig zijn beschouwd en gebruikt.⁵⁶

Mocht bovenstaande kloppen, dan vormt munttype C wel een vraagteken. Want niet alleen is dit munttype verschenen in de uitvoering van zowel penning als halve penning, ook komen hiervan de meeste exemplaren voor én duiken deze op in (buitenlandse) schatvondsten. Ontsteeg dit munttype het lokale en regionale gebruik? Misschien voor (verre) handelsdoeleinden? Hoe dan ook, het lijkt erop dat de munten uit dit onderzoek – naast een economische functie – ook een sociaal-maatschappelijke (religieuze) functie hadden die ook elders in de twaalfde eeuw praktijk lijkt te zijn. Ramberg schrijft hierover: *‘Even within the religious sphere, [12th century] coins seem to connect to both religious, local, and economic actions. (...) This social quality of the coin is probably what makes it important, the different uses and meanings reinforcing one another. The coin had the ability to assign value and meaning to more than one aspect at a time, being both an economic and a social object.’*⁵⁷

Tot slot

In dit artikel stond de vraag centraal aan welke muntheer we de muntreeks uit dit onderzoek kunnen toewijzen en op welke gronden. Op basis van de datering van de schatvondstgegevens moeten de munten zijn geslagen tussen circa 1180 - 1200. Op basis van de vondstinventarisatie en het verspreidingsbeeld blijken de meeste munten te zijn gevonden in het graafschap Holland. We kunnen daarom de muntreeks toeschrijven aan graaf Floris III van Holland (1180 - 1200). Aanvullend zijn er meerdere en deels nieuwe varianten in beeld gebracht. Deze zijn opgenomen in het catalogusdeel van dit artikel. Een stempelstudie liet zien dat we vermoedelijk rekening moeten houden met aanzienlijke getallen wat betreft het aantal munten en kilo's zilver dat moet zijn gebruikt bij de muntslag. Tot slot kon op basis van de vondstverspreiding slechts één duidelijke concentratie aan vondsten in het graafschap Holland worden aangewezen: Egmond. Het lijkt aannemelijk dat de munten hier primair zijn geslagen ten behoeve van de jaarmarkt en dit onderstreept het belang dat Egmond in bestuurlijke zin heeft gehad in de twaalfde eeuw in het graafschap Holland.

Met bovenstaande hoop ik een bijdrage te hebben geleverd aan en nieuwe interesse te hebben gewekt voor de 12de-eeuwse muntslag in het graafschap Holland. Er valt nog veel te ontdekken en te onderzoeken, waaronder het inventariseren

⁵⁶ Jones, 1980: 100-101; Kunz, 1980: 100-101; Scholey, 1980: 100, 101; Cruysheer, 1980: 100-101; Cruysheer, 1980: 100-101.

⁵⁷ Ramberg, 1980: 100-101.

en onderzoeken van meer munttypen, of de centrumfunctie die Egmond had, met jaarmarkt en bedevaartsoord. Ook de Adelbertput bij de abdij te Egmond is interessant voor vervolgonderzoek, aangezien hier meerdere vondstmunten van bekend zijn.⁵⁸ Mogelijk een oerplaats? Systematische veldkartering met behulp van metaaldetectors kan hier nieuwe vondsten aan het licht brengen. Ook de munten zelf kunnen nader onderzocht worden, bijvoorbeeld aanvullend muntstempelonderzoek en analyse van de metaalsamenstelling van de verschillende munttypen en -varianten.

Dankwoord

Met dank aan iedereen die heeft geholpen met dit artikel en de afbeeldingen: vinders, melders, redactieleden bij de tijdschriften en fora waar ik oproepen mocht plaatsen, veilinghouders, musea, Jos Benders, Peter van Dijk, Janneke van Esch, Arie van Herwijnen, Panos Iossif, Karel-Jan Kerckhaert, Ulrich Klein, Jan Moens en Bouke Jan van der Veen.

Behandelend redacteur: Jos Benders.

Bibliografische notitie

Anton Cruysheer () is archeoloog van achtergrond en werkzaam als manager erfgoed bij de stichting Landschap Erfgoed Utrecht. Zijn onderzoeksinteresse gaat onder meer uit naar middeleeuwse munten uit de periode circa - . Zie voor zijn publicaties: <https://independent.academia.edu/AntonCruysheer>.

⁵⁸ Bijv. Grolle, , type . . . a.

Catalogus

Graafschap Holland, Floris III (-)

Muntplaats: Egmond

Alle afbeeldingen zijn op schaal %

A.1a - penning, -

Herkomst: NNC

Vz. Borstbeeld naar rechts met gravenmuts, binnen parelrand. Voor het gezicht een gespiegeld Ω -vormig symbool of omega symbool (\mathbb{W}) en op de borst twee ringen, punten of sterren. Pseudo-omschrift van (gepunte) ringen of punten afgewisseld door (telkens twee) driehoekjes (met de punt naar binnen of buiten gericht), binnen parelrand.

Kz. Breedarmig kruis binnen parelrand. In de kwadranten schichten, met als pseudo-omschrift (gepunte) ringen of punten afgewisseld door (telkens twee) driehoekjes (met de punt naar binnen of buiten gericht) binnen parelrand.

Ref. Inv. nr. -A - (afb.).

B.1a - penning, -

Herkomst: Huis van Hilde

Vz. Borstbeeld naar rechts met gravenmuts, binnen parelrand. Vóór het gezicht een S-vormig symbool en op de borst twee ringen. Pseudo-omschrift van ringen afgewisseld door telkens twee driehoekjes (met de punt naar buiten gericht), binnen parelrand.

Kz. Breedarmig kruis binnen parelrand, met in de kwadranten S-vormige symbolen. Pseudo-omschrift van punten afgewisseld door telkens twee driehoekjes (met de punt naar buiten gericht) binnen parelrand.

Ref. Huis van Hilde, inv.nr. - (afb.)⁵⁹; Van Hengel, :

C.1a - penning, -

Herkomst: Vondst Turkije

Vz. Borstbeeld naar rechts met gravenmuts, binnen parelrand. Vóór het gezicht een schicht en op de borst twee punten of ringen. Pseudo-omschrift van punten of ringen afgewisseld door telkens twee driehoekjes (met de punt naar buiten gericht), binnen parelrand.

Kz. Breedarmig kruis binnen parelrand, met in de kwadranten schichten. Pseudo-omschrift van ringen afgewisseld door telkens twee driehoekjes (met de punt naar buiten gericht) binnen parelrand.

Ref. Vondst Turkije (. a- , afb.); Van der Chijs, : pl. , nr. ; Van Gelder, : ; Van Hengel, : . . ; Grolle, : . . . a, . . a.

C.1b - penning, -

Herkomst: Vondst Schagen

Vz. Borstbeeld naar rechts met gravenmuts, binnen parelrand. Vóór het gezicht een schicht en op de borst twee ringen of gepunte ringen. Pseudo-omschrift van ringen afgewisseld door telkens twee driehoekjes (met de punt naar binnen gericht), binnen parelrand.

⁵⁹ <https://collectie.huisvanhilde.nl/#> - - -aca -e c bb

- Kz.** Breedarmig kruis binnen parelrand, met in de kwadranten schichten. Pseudo-omschrift van ringen afgewisseld door telkens twee driehoekjes (met de punt naar binnen gericht) binnen parelrand.
- Ref.** Vondst Schagen (afb.); Van der Chijs, : pl. , nrs. - , ; Van Hengel, : . . ; Grolle, : . . . a, . . a.

C.2a - halve penning, -

Herkomst: DNB

- Vz.** Borstbeeld naar rechts met gravenmuts, binnen parelrand. Vóór het gezicht een schicht en op de borst twee punten. Pseudo-omschrift van punten afgewisseld door telkens twee driehoekjes (met de punt naar binnen gericht), binnen parelrand.
- Kz.** Breedarmig kruis binnen parelrand. In de kwadranten schichten, met als pseudo-omschrift punten afgewisseld door telkens twee driehoekjes (met de punt naar binnen gericht) binnen parelrand.
- Ref.** Inv. nr. - (oud: . .) (afb.); Van Hengel, : . . ; Grolle, : . . a.

C.2b - halve penning, -

Herkomst: dr. Ulrich Klein

- Vz.** Borstbeeld naar rechts met gravenmuts, binnen parelrand. Vóór het gezicht een schicht en op de borst vier ringen. Pseudo-omschrift van telkens twee punten (mogelijk afgewisseld door telkens twee driehoekjes (met de punt naar buiten of binnen gericht), binnen parelrand.
- Kz.** Breedarmig kruis binnen parelrand. In de kwadranten schichten, met als pseudo-omschrift telkens twee punten (mogelijk afgewisseld door telkens twee driehoekjes (met de punt naar buiten of binnen gericht), binnen parelrand.
- Ref.** Vondst Jericho (afb.); Van Hengel, : . . .

C.2c - halve penning, -

Herkomst: DNB

Vz. Borstbeeld naar rechts met gravenmuts, binnen parelrand. Vóór het gezicht een schicht en op de borst twee ringen. Pseudo-omschrift van (mogelijk) twee punten (mogelijk) afgewisseld door telkens twee driehoekjes (met de punt naar buiten of binnen gericht), binnen parelrand.

Kz. Breedarmig kruis binnen parelrand. In de kwadranten schichten, met als pseudo-omschrift (mogelijk) telkens twee punten (mogelijk) afgewisseld door telkens twee driehoekjes (met de punt naar buiten of binnen gericht), binnen parelrand.

Ref. nr. (afb.); Van Hengel, : . . .

D.1a - penning, -

Herkomst: NNC

Vz. Borstbeeld naar rechts met gravenmuts, binnen parelrand. Vóór het gezicht een achtpuntige ster en op de borst twee ringen of gepunte ringen. Pseudo-omschrift van (gepunte) ringen afgewisseld door telkens twee driehoekjes (met de punt naar buiten gericht), binnen parelrand.

Kz. Breedarmig kruis binnen parelrand. In de kwadranten schichten, met als pseudo-omschrift gepunte ringen afgewisseld door telkens twee driehoekjes (met de punt naar buiten gericht) binnen parelrand.

Ref. Inv. nr. - (afb.); Van der Chijs, : pl. , nr. ; Van Hengel, : . . .

D.1b - penning, -

Herkomst: foto Archeologie West-Friesland

- Vz.** Borstbeeld naar rechts met gravenmuts, binnen parelrand. Vóór het gezicht een achtpuntige ster (vanuit gepunte ring) en op de borst twee sterren. Pseudo-omschrift van gepunte ringen afgewisseld door telkens twee driehoekjes (met de punt naar binnen gericht), binnen parelrand.
- Kz.** Breedarmig kruis binnen parelrand. In de kwadranten schichten, met als pseudo-omschrift (gepunte) ringen afgewisseld door telkens twee driehoekjes (met de punt naar binnen gericht) binnen parelrand.
- Ref.** Vondst Hoogwoud (afb.); Van Hengel, : . .

E.1a - penning, -

Herkomst: NNC

- Vz.** Borstbeeld naar rechts met gravenmuts, binnen parelrand. Vóór het gezicht een kruis met vier punten met eronder een **H** en op de borst twee punten of ringen. Pseudo-omschrift van ringen afgewisseld door telkens twee driehoekjes (met de punt naar buiten gericht), binnen parelrand.
- Kz.** Breedarmig kruis binnen parelrand. In de kwadranten een **H**, met als pseudo-omschrift ringen afgewisseld door telkens twee driehoekjes (met de punt naar buiten gericht) binnen parelrand.
- Ref.** Inv. nr. - (afb.); Van Gelder, : ; Van Hengel, : . . ; Grolle, : . . Aa.

E.1b - penning, -

Herkomst: vondst Nederland

- Vz.** Borstbeeld naar rechts met gravenmuts, binnen parelrand. Vóór het gezicht een kruis met vier punten met eronder een **E** en op de borst twee punten of ringen. Pseudo-omschrift van ringen of punten afgewisseld door telkens één of twee driehoekjes (met de punt naar binnen gericht), binnen parelrand.
- Kz.** Breedarmig kruis binnen parelrand. In de kwadranten een E, met als pseudo-omschrift ringen of punten afgewisseld door telkens één driehoekje (met de punt naar binnen gericht) binnen parelrand.
- Ref.** Vondst Nederland (afb.); Van Gelder, : ; Van Hengel, : . . ; Grolle, : . . Aa.

F.1a - penning, -

Herkomst: NNC

- Vz.** Borstbeeld naar rechts met gravenmuts, binnen parelrand. Vóór het gezicht een kruiscepter van vijf ringen en op de borst twee sterren. Pseudo-omschrift van gepunte ringen afgewisseld door telkens twee driehoekjes (met de punt naar binnen gericht), binnen parelrand.
- Kz.** Breedarmig kruis binnen parelrand. In de kwadranten een S-vormig symbool, met als pseudo-omschrift gepunte ringen afgewisseld door telkens twee driehoekjes (met de punt naar binnen gericht) binnen parelrand.
- Ref.** Inv. nr. - (afb.); Van Hengel, : . . .

F.1b - penning, -

Herkomst: DNB

- Vz.** Borstbeeld naar rechts met gravenmuts, binnen parelrand. Vóór het gezicht een kruisscepter van vijf ringen en op de borst twee sterren. Pseudo-omschrift van telkens twee ringen afgewisseld door telkens twee driehoekjes (met de punt naar binnen gericht), binnen parelrand.
- Kz.** Breedarmig kruis binnen parelrand. In de kwadranten een S-vormig symbool, met als pseudo-omschrift ringen afgewisseld door telkens twee driehoekjes (met de punt naar binnen gericht) binnen parelrand.
- Ref.** nr. (afb.); Van Hengel, : . . .

G.1a - penning, -

Herkomst: Foto: T. Snoeren

- Vz.** Borstbeeld naar rechts met gravenmuts, binnen parelrand. Vóór het gezicht een gespiegeld Z-vormig symbool eindigend in punten en op de borst twee gepunte ringen. Pseudo-omschrift van ringen afgewisseld door telkens twee driehoekjes (met de punt naar buiten gericht), binnen parelrand.
- Kz.** Breedarmig kruis binnen parelrand. In de kwadranten een gespiegeld Z-vormig symbool eindigend in punten, met als pseudo-omschrift ringen afgewisseld door telkens twee driehoekjes (met de punt naar buiten gericht) binnen parelrand.
- Ref.** Vondst Geldermalsen (afb.).

H.1a - penning, -

Herkomst: NNC

- Vz.** Borstbeeld naar rechts met gravenmuts, binnen parelrand. Vóór het gezicht een langgerekt kruisvormig symbool met ringen en op de borst twee sterren. Pseudo-omschrift van telkens twee gepunte ringen afgewisseld door (telkens twee) driehoekjes (met de punt naar buiten gericht), binnen parelrand.
- Kz.** Breedarmig kruis binnen parelrand. In de kwadranten een S-vormig symbool, met als pseudo-omschrift (gepunte) ringen afgewisseld door (telkens twee) driehoekjes (met de punt naar buiten gericht) binnen parelrand.
- Ref.** Inv. nr. - - (afb.); Van Hengel, : . . .

Vondstenlijst

Catalogus-nummer	Diameter	Massa	Vondst-jaar	Vindplaats	Referentie
A. a-		,			A -
. a-				Egmond aan de Hoef (NH)	
. a-		,			
. a-		,		Leiden (NH)	
. a-		,		Hollandsche Rading (UT)	
. a-	,	,		Bünstorff (Duitsland)	
. a-		,		Uppel (ZH)	A -
. a-	,			Hurwenen (GE)	
. a-		,			
. a-		,	<	Bakkum (NH)	- , HvH*
. a-		[,]		Woudrichem (ZH)	
. a-		,		Waardenburg (GE)	
. a-		,			
. a-	,	,			
. a-		,		Arnhem (GE)	Schatvondst Arnhem
. a-		,			
. a-		,			
. a-				Bergen (NH)	
. a-				Bergen (NH)	
. a-				Bergen (NH)	
. a-		,		Bergen (NH)	
. a-				Bergen (NH)	
. a-				Bergen (NH)	
. a-				Bergen (NH)	
. a-		[,]	ca.	Bergen (NH)	
. a-				Bergen (NH)	
. a-				Bergen (NH)	
. a-		[,]		Bergen (NH)	
. a-				Castricum (NH)	
. a-		,		Rotterdam (ZH)	

Muntreeks van graaf Floris III van Holland (-)

. a-		,		Heusden (NB)	
. a-				Bergen (NH)	
. a-				Bergen (NH)	
. a-		,		Bergen (NH)	
. a-		,		Bergen (NH)	
. a-			<i>ca.</i>		
. a-		,		Gorinchem (ZH)	
. a-		,		Woudrichem (ZH)	
. a-		,			
. a-		[,]		Alphen aan de Rijn (ZH)	,
. a-		,		Warmenhuizen (NH)	
. a-		,		Alphen aan de Rijn (ZH)	
. a-		,	<	Bakkum (NH)	- , HvH*
. a-		,	<i>ca.</i>	Turkije	
. a-		,			
. a-		,			
. a-	,	,			
. a-		,		Schagen (NH)	
. a-		,			
. a-	,	,			
. a-		,		Dordrecht (ZH)	
. a-	,	,			
. a-		,			
. a-		,			-
. a-		[,]			
. a-				Schagen (NH)	
. a-		,		Arnhem (GE)	Schatvondst Arnhem
. a-		[,]	<i>ca.</i>	Schouwen-Duiveland (ZE)	
. a-		,		Arnhem (GE)	Schatvondst Arnhem
. a-		,		Arnhem (GE)	Schatvondst Arnhem
. b-		,			
. b-		,			
. b-		,		Schagen (NH)	

Muntreeks van graaf Floris III van Holland (-)

. b-				Adelbertputje/Egmond (NH)	Tekening vdChijs
. b-				Adelbertputje/Egmond (NH)	Tekening vdChijs
. b-	,	,			
. b-		,		Kerkwijk (GE)	
. b-					
. b-					
. b-		,			
. a/b-		,		Dælie (Denemarken)	
. a/b-				Adelbertputje/Egmond (NH)	Tekening vdChijs
. a/b-		[,]			
. a/b-		,		Schagen (NH)	
. a/b-		[,]		Zaltbommel (GE)	A -
. a/b-		[,]		Egmond (NH)	
. a/b-		,		Arnhem (GE)	Schatvondst Arnhem
. a/b-		,		Arnhem (GE)	Schatvondst Arnhem
. a/b-		,		Arnhem (GE)	Schatvondst Arnhem
. a/b-		,		Arnhem (GE)	Schatvondst Arnhem
. a/b-				Bergen (NH)	
. a/b-				Bergen (NH)	
. a/b-		,		Bergen (NH)	
. a/b-				Bergen (NH)	
. a/b-			-	Bergen (NH)	
. a/b-				Bergen (NH)	
. a/b-				Bergen (NH)	
. a/b-				Westland (ZH)	
. a-		,		Egmond (NH)	-
. a-					-
. b-	,	,		Jericho (Palestina)	
. c-		,		Geldermalsen (GE)	
. a-	,	,			-
. a-		,		Adelbertputje/Egmond (NH)	Tekening vdChijs
. a-					
. b-	,	,		Hoogwoud (NH)	

Muntreeks van graaf Floris III van Holland (-)

. a/b-				Bergen (NH)	
. a/b-				Bergen (NH)	
. a/b-		[,]		Bergen (NH)	
. a/b-				Bergen (NH)	
. a/b-		[,]		Bergen (NH)	
. a/b-		[,]		Bergen (NH)	
. a/b-		[,]		Castricum (NH)	
. a/b-		[,]		Castricum (NH)	
. a-		,		Arnhem (GE)	Schatvondst Arnhem
. a-		[,]		Harderwijk (GE)	
. a-		[,]		Warmenhuizen (NH)	
. a-		,	?	Bakkum (NH)	
. a-		,			
. a-				Arnhem (GE)	Schatvondst Arnhem
. a-		[,]			-
. a-		[,]		Tiel (GE)	
. a-		,	<		
. b-					
. a/b-				Bergen (NH)	
. a/b-		[,]		Bergen (NH)	
. a-		[,]			
. a-		,		Egmond (NH)	
. a-		,			-
. b-	,	,		Ommeren (GE)	
. b-				Geldermalsen (GE)	
. a/b-					Schulman II.
. a/b-					Schulman .
. a-				Geldermalsen (GE)	
. a-	,	[,]		Egmond (NH)	
. a-		,	ca.	Egmond (NH)	-
. a-			<		Schulman / .

* HvH = Huis van Hilde

Concordantietabel

Auteur – Jaar – Blz.	Toeschrijving	Identi-	Catalogus	
Holmboe, : -	<i>Numi incerti</i> (onbekend)	Pl. .	. a/b	
Van der Chijs, :	Onzeker	Pl. .	. b	
		Pl. .	. b	
		Pl. .	. a/b	
		Pl. .	. a	
Grote, :	Hollands ('met netachtige muts')	Pl. .	. a/b	
Chalon <i>e.a.</i> , :	Artois, Luxembourg, Lorraine	Pl. .	. a/b	
Dannenbergh, :	Onzeker		. b	
Galster, :			. b	
Van Gelder, / :	Nederlandse herkomst		. a/ . a	
			. a/b	
Van Hengel, :	Floris III (-)	.	. a/b	
		.	. a/b	
<i>Ibid.:</i>		.	. a	
		.	. a/b	
<i>Ibid.:</i> Van Hengel, :		.	. a/b	
		.	. a/b	
<i>Ibid.:</i>		.	. a	
		. .	. a	
<i>Ibid.:</i> -		. .	. a/b	
<i>Ibid.:</i>		. .	. a/b/c	
<i>Ibid.:</i> -		.	. a/b	
		.	. a/b	
Post, :		.	. a/b/c	
Grolle, / :		Willem I (-)	. . Aa	. a/b
			. . a	. a/b
			. . a	. a/b
			<i>Ibid.:</i>	. . a

Aanvullende opmerkingen

Van Hengel , . : Dit niet afgebeelde type met zwaard op de voorzijde en sterren in de kwartieren op de keerzijde betreft waarschijnlijk niet Floris III maar Otto I van Gelre (-) of diens vader Hendrik I van Gelre (/ -) en Zutphen (-). De graven van Gelre staan erom bekend op munten met zwaard te worden afgebeeld.

Van Hengel / , . : Van Hengel beeldt hiervan geen voorbeeld af, maar vermoed wordt dat het hier gaat om één van de typen . uit de catalogus.

Van Hengel / , . : Van Hengel tekent hier een kap in plaats van gravenmuts en het pseudo-omschrift op de voorzijde met driehoekjes met de punten naar binnen en op de keerzijde met de punten naar buiten; tot dusver is echter geen subtype hiervan aangetroffen, vermoed wordt dat het hier gaat om één van de typen . uit de catalogus.

Van Hengel / , . : Van Hengel tekent hier gepunte ringen op de borst met een ster eronder én in het pseudo-omschrift ook gepunte ringen. Hiervan zijn echter geen voorbeelden bekend: wél met ringen op de borst en ringen in het pseudo-omschrift. Vermoedelijk wordt hier type . a bedoeld.

Van Hengel , . : Het is niet duidelijk welk symbool Van Hengel hier bedoelt.

Van Hengel , . : Van Hengel toont hier op de voorzijde van de munt een pseudo-omschrift van een driehoekje met de punt naar buiten, afgewisseld door twee gepunte ringen. Alle geïnventariseerde munten van dit type hebben echter geen vergelijkbare ornamentrand. Op één munt zijn zelfs blokjes te zien, waardoor gedacht kan worden aan een munt van Dirk VI (-). Dit munttype is daarom niet opgenomen in de catalogus.

Van Hengel , . - . . : Wegens het ontbreken van afbeeldingen is het niet duidelijk welk type munt Van Hengel hier bedoelt.

Grolle , . . . a: Grolle noemt hier een harnas met twee stippen. Mogelijk gaat het hier niet om een harnas maar om een mantel met *bulae* (spelden), een sieraad of een versiering als onderdeel van de kleding. Ook gaat het niet om stippen (punten) maar om ringen. Soms lijken het punten, maar zijn deze dichtgelopen bij de muntslag of versleten. Vaak zijn door slijtage in het geheel geen ringen meer te zien. Verder beschrijft Grolle hier het symbool voor het gezicht als ‘lichtstraal (Christus als *lumen mundi*)’, maar dit is niet zeker. Het symbool lijkt op een vlam, its, straal of bliksem. Voor aanduiding van dit symbool is in de catalogus gekozen voor de meer algemene aanduiding ‘schicht’.

Grolle , . . . a: Grolle onderscheidt hier een subtype zonder ‘stippen’, maar de getoonde voorbeelden betreffen sterk gesleten munten, waarvan ook het pseudo-omschrift niet goed meer te zien is.

A ortingen

- BVW www.bodemvondstenwereld.nl (nummers verwijzen naar het topicnummer in het website-adres)
- DNB De Nederlandsche Bank
- KBR Koninklijke Bibliotheek van België
- MBV www.muntenbodemvondsten.nl (nummers verwijzen naar het topicnummer in het website-adres)
- NNC Nationale Numismatische Collectie, beheerd door De Nederlandsche Bank
- PAN Portable Antiquities of the Netherlands

Literatuurlijst

- Beek, B. van, J. Lucassen & M. Purmer (red.) () *De canon van ons geld* (Bussum)
- Bitter, P. () Alkmaar en de graaf van Holland. Enkele archeologische en archivalische gegevens nader beschouwd *Westerheem – Special, nr. , : Graven in Holland. De hoven van de Hollandse graven tot het eind van de e eeuw in vergelijkend perspectief, -*
- Boeke, E. () *Hoogte en diepte, Bijbelse symboliek van dualisme en kringloop* (Wasenaar)
- Boer, D.E.H. de & E.H.P. Cordfunke () *Graven van Holland. Middeleeuwse vorsten in woord en beeld (-)* (Zutphen)
- Boer, D.E.H. de, E.H.P. Cordfunke & F.W.N. Hugenholtz () *Holland in Wording. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw* (Hilversum)
- Buis, P. () *Munten gevonden in Egmond, - na Chr. Een weerspiegeling van sociale, economische en monetaire processen* (scriptie Universiteit Leiden)
- Chalon, R. () *Médailles et monnaies rares ou inédites; Treizième article RBN , -*
- Chijs, P.O. van der () *De munten der voormalige Graafschappen Holland en Zeeland, alsmede der Heerlijkheden Vianen, Asperen en Heukelom: van de vroegste tijden tot aan de pacificatie van Gend* (Haarlem)
- Cruysheer, A. () Een nieuwe halve penning van bisschop Boudewijn II *DB () -*
- Cruysheer, A. (a) Een schat aan lelies, zoektocht naar de betekenis van een bijzonder munttype *DB () , -*
- Cruysheer, A. (b) De -munten van graaf Floris III van Holland (-), Inventarisatie en hypothese *JMP , -*

- Muntreeks van graaf Floris III van Holland (-)
- Cruysheer, A. () Een schatvondst van drie middeleeuwse ringen *Detector Magazine* , -
- Cruysheer, A. (a) Sint-Bernardusringen (-) *Detector Magazine* , -
- Cruysheer, A. (b) De letter "E" op middeleeuwse munten verklaard, *De Muntmeester* (-)
- Dannenberg, H. () *Die deutschen Münzen der sächsischen und fränkischen Kaiserzeit* (Berlijn)
- Dannenberg, H. () Der Brakteatenfund von Bünstor *ZfN* , -
- Epstein, S.A. () *An Economic and Social History of Later Medieval Europe*, - (New York)
- Esty, W.W. () How to estimate the original number of dies and the coverage of a sample *NC* , -
- Faintich, M. () *Astronomical Symbols on Ancient and Medieval Coins*, -
- Fasel, W.A. () Muntslag in Alkmaar? *Oud Alkmaar* , nr. , -
- Friedenburg, F. () *Die Symbolik der Mittelaltermünzen* (Berlijn)
- Galster, G. () Der Bünstor er Brakteatenfund *BM* , -
- Gelder, H.E. van () Vondst van e-eeuwse munten te Arnhem *Bijdragen en mededelingen der Vereniging 'Gelre'* , -
- Gelder, H.E. van () Vondst van e-eeuwse munten te Arnhem *JMP* , -
- Gelder, H.E. van & J.S. Boersma () *Munten in muntvondsten* (Bussum) -
- Graaf, R. de () *Oorlog om Holland* - (Hilversum)
- Grolle, J.J. (/) *De muntslag van de graven van Holland tot de Bourgondische unificatie in . Deel I: Inleiding en catalogus* (Amsterdam)
- Grote, H. () Der Münzfund von Daelie *Münzstudien III* (Leipzig) - (tafel , nr.)
- Heeren, S. en L. van der Feijst () *Prehistorische en middeleeuwse bulae uit de Lage Landen, Beschrijving, analyse en interpretatie van een archeologische vondstcategorie* (Amersfoort)
- Hengel, C. van () *De munten van Holland in de e eeuw* (Amsterdam)
- Hengel, C. van () Vondsten van e-eeuwse (Hollandse?) munten *JMP* , -
- Hengel, C. van () *Penningen Hollants* (Zeist)
- Henstra, D.J. () *The evolution of the money standard in medieval Frisia: A treatise on the history of systems of money of account in the former Frisia (c. -c.)* (Groningen) -
- Holmboe, C.A. () *De prisca re monetaria Norvegiae et de numis seculi duodecimi nuper repertis* (Christianiae)
- Ilisch, L. () *Dirham und Rappenpfennig . Mittelalterliche Münzprägung in Südwest-Deutschland* vol. (Bonn)
- Iossif, P. () Who's wealthier? An estimation of the annual coin production of the Seleucids and the Ptolemies *RBN* , -

- Janse, A., Nijs, T. & Beukers, E. () Een in zichzelf verdeeld rijk. Politiek en bestuur van de tiende tot het begin van de vijftiende eeuw, in E. Beukers & T. De Nijs (red.) *Geschiedenis van Holland tot* (Hilversum) -
- Jones, W. () *Finger-ring lore: historical, legendary, anecdotal* (Londen)
- Jong, H. 't () *De dageraad van Holland. De geschiedenis van het graafschap* - (Utrecht) -
- Kilger, C. () Wholeness and Holiness: Counting, Weighting and Valuing Silver in the Early Viking Period, in D. Skre (red), *Means of Exchange. Dealing with Silver in the Viking Age. Kaupang Excavation Project Publication Series* . *Norske Oldfunn* (Aarhus) -
- Klein, U. () Die deutsche Münzprägung gegen Ende des . Jahrhunderts und der "Barbarossa-Fund" *Schweizerische numismatische Rundschau* , -
- Kluge, B. () *Die Salier – Deutsche Münzgeschichte. Von der späten Karolingerzeit bis zum Ende der Salier ca.* - (Mainz)
- Kunz, G.F. () *Rings for the nger, from the earliest known times to the present* (Philadelphia & Londen)
- Madden, T.F. () *The Concise History of the Crusades* (third edition) (Lanham)
- Mate, M. () Coin dies under Edward I and II *NC* , -
- Metcalf, D.M. () What has been achieved through the application of statistics to numismatics?, in C. Carcassonne & T. Hackens (red.), *Statistics and Numismatics* (Straatsburg) -
- Moens, J. () Reliability of the estimation methods of the total number of dies based on the Esty model *RBN* , -
- Numan, A.M. () *Noord-Hollandse kerken en kapellen in de Middeleeuwen, ca.* - (Zutphen) -
- Post, J. () *Op zilver gemunt. De middeleeuwse muntslag in de Nederlandse Gewesten.* - (Leeuwarden)
- Ramberg, L.E. () *Mynt er hva mynt gjor, En analyse av norske mynter fra tallet: produksjon, sirkulasjon og bruk* (dissertation Stockholm University)
- Scholey, A. () *Magical rings in middle English romance: an interdisciplinary study in medieval literature and material culture* (Birmingham)
- Stahl, A.M. () *Zecca: the mint of Venice in the Middle Ages* (Baltimore)
- Theuws, F.C.W.J. () Exchange, religion, identity and central places in the early Middle Ages *Archaeological Dialogues* , -
- Vilsteren, V.T. van () Hidden, and not intended to be recovered. An alternative approach to hoards of mediaeval coins *JMP* , -
- Wiggers, R. () uit Diemen *Het Pro el, AWN afd. Amsterdam en Omstreken*, juni , -